

THE ART OF PHILOSOPHIZING AND OTHER ESSAYS

БЕРТРАН РАССЕЛ

by
BERTRAND RUSSELL

ИСКУССТВО МЫСЛИТЬ

общая редакция,
составление
и предисловие
О. А. Назаровой

NEW YORK 1968
philosophical library inc.

дом интеллектуальной книги
МОСКВА 1999

Бертран Рассел

Мистецтво філософствування

Лекція 1. Мистецтво раціонального припущення

Дозвольте почати з короткої відповіді на питання: «Що таке філософія?». Це не конкретне знання, яким є наука. Але це й не безґрунтова довірливість, характерна для первісних людей. Філософія знаходиться між цими полюсами. Напевно, її можна назвати «мистецтвом раціонального припущення». Згідно з таким визначенням, філософія говорить нам, як необхідно чинити, якщо ми хочемо знайти істину, або ж те, що *найбільше* на неї *схоже*, в тих випадках, коли не можна з упевненістю знати, що є *істина*. Мистецтво раціонального припущення вельми корисне в двох різних відношеннях. По-перше, часто

найскладнішим етапом в пошуку *істини* є формулювання *правдоподібної* гіпотези; коли гіпотеза сформульована, її можна перевірити, але для всього цього потрібна людина, здатна її вигадати. По-друге, часто ми вимушені діяти в умовах невпевненості, оскільки зволікання може бути вельми небезпечним чи навіть смертельним; в таких випадках варто скористатися мистецтвом, котре допоможе нам судити про можливі наслідки. Цим мистецтвом – у тому, що стосується найзагальніших гіпотез, – і є філософія. Конкретні питання на зразок «Чи буде завтра дощ?» не відносяться до філософських; філософія займається такими загальними питаннями як: «Чи світ скеровується механічними законами або розвивається згідно з заданою космічною метою, або ж він характеризується і тим й іншим?» Філософія досліджує все, що може бути сказане щодо подібних загальних питань.

Перше, що ви маєте зрозуміти, якщо хочете стати філософом, – це те, що більшість людей живуть, маючи світогляд, що не піддається раціональній перевірці, і що світогляд однієї людини може бути несумісним зі світоглядом іншої людини, і вони обидва можуть бути праві. Погляди людей, в основному, формуються таким чином, щоб вони відчували себе комфортно, затишно; а істина їх хвилює остільки оскільки. Звичайно ж, ви, дорогі читачі, не маєте забобонів, але ви маєте зрозуміти, що саме цим ви і відрізняєтесь від більшості людей. Припустимо, що ви баптист, який проживає в штаті Теннессі. Для вас очевидно, що Америка – це найвеличніша світова держава, що Теннессі – найкращий штат і що тільки баптизм виражає істинні теологічні погляди. Припустимо, що я підтримаю ці переконання. Що ж я тоді скажу людині, яка живе в іншому штаті чи в іншій країні? Як я зможу довести істини, такі очевидні для вас, католику, який живе у франкомовній області Канади? Ви можете бути згодні один з одним у багатьох інших питаннях, але як вести діалог з мусульманином, індіємцем або конфуціанцем? Ви побачите, що вони піддають сумніву багато з того, що ви приймаєте без обговорення; і якщо ваш діалог з ними

буде успішним, то ви знайдете спільне далеко за межами того, що передбачали.

І тим не менше, ви, як і раніше, знайдете багато речей, стосовно яких у вас з мусульманином буде спільна думка. Чи походять люди від мавп? Звичайно, ні! Чи є людина вершиною світобудови? Звичайно, так! Вас поєднує те, що ви обидва – люди. Але якщо одного разу з Марса прилетить розумна істота, яка буде перевершувати людей настільки ж, наскільки люди перевершують мавп, вона може розцінити відмінність між людьми і мавпами як незначну, і спільність походження людей і мавп буде для неї очевидною. Марсіанин буде настільки ж впевнений у своїх твердженнях про Марс (якщо він не буде філософом), наскільки ви впевнені в своїх твердженнях про Теннессі. Як бути в цьому випадку?

Якщо ви хочете стати філософом, ви маєте з усіх сил намагатися позбавитися від поглядів, цілком залежних від місця і часу вашого навчання, від усього того, про що вам говорять ваші батьки та вчителі. Ніхто не може позбутися їх повністю, ніхто не може бути досконалим філософом, але, за бажання, ми всі деякою мірою можемо досягти цього. Однак ви можете спитати: «А чому ми маємо бажати цього?» Існує декілька причин. Одна з них полягає в тому, що ірраціональні погляди багато в чому пов'язані з війнами та іншими формами насилля. Єдиним способом, за допомогою якого суспільство змогло б жити без насилля протягом якогось часу, є встановлення соціальної справедливості, а соціальна справедливість будь-якій людині здається несправедливістю, якщо ця людина буде переконана, що вона – краща за інших. Справедливість у стосунках між класами важко встановити, якщо існує клас, який вважає, що він має право на більшу частку влади і суспільного багатства. Справедливість у стосунках між націями можлива тільки при посередництві нейтральної сили, оскільки кожна нація вірить у свою виключність. Справедливість у стосунках між світоглядами і віруваннями (creeds) – ще більш складна річ, оскільки кожна точка зору вважає, що

володіє монополією на істину в усіх її аспектах. Було б набагато легше мирно і справедливо вирішувати конфлікти і суперечки, якби філософський світогляд був більш поширеним.

Друга причина, через яку необхідно прагнути бути філософом, полягає у тому, що, як правило, помилкові погляди не дозволяють нам поставити правильні цілі. В середні віка під час чуми люди натовпами валили в церкви молитися про одужання, вважаючи, що їхнє благочестя змусить Бога пробачити їм. Насправді, натовпи в погано провітрюваних приміщеннях створювали ідеальні умови для поширення інфекції. Якщо використовувані вами засоби відповідають поставленим цілям, то ви повинні володіти знанням, а не просто вірою чи передчуттям.

Третя причина полягає у тому, що істина краще, ніж хиба. Є дещо безчесне у тому, щоб послідовно дотримуватися точки зору зручної брехні. Обманута людина зазвичай виглядає безглуздо; є щось смішне або жалюгідне у тому образі щастя, яке засноване на обмані.

Якщо ви хочете стати філософом, ви маєте тренувати і мислення (intellect), і почуття (emotions). Ці два види тренування тісно взаємопов'язані, але при обговоренні їх необхідно дещо розмежувати. Почну з тренування мислення.

Тренування мислення має і позитивний, і негативний аспекти: ви повинні вчитися тому, у що можна вірити (believe) і у що не можна вірити. Розглянемо спочатку позитивний аспект.

Не дивлячись на те, що в тій чи іншій мірі все зрештою можна піддати сумніву, деякі речі настільки безперечні, що в практичних цілях елементом сумнівності можна знехтувати. Філософ має запитувати себе про те, якого роду знання, ймовірно, менш сумнівне, ніж інші, і чому. На початку свого аналізу він може цілком резонно припустити, що найбільш беззаперечними видами знання є ті, щодо яких менше всього ведеться дискусій. Однак незабаром він виявить, що знання або те, що припускається таким, не відстоюється в шаленій боротьбі. Ніхто не

оскаржує таблицю множення, але ніхто і не буде стверджувати, що вона складає Священну Істину. Якщо хтось буде заперечувати істинність таблиці множення, то його не посадять до в'язниці і не спалять на вогнищі. Якщо цього арифметичного єретика попросять відректися від його невіри в таблицю множення, то він свідомо зробить це, тому що його зречення не причинить таблиці множення ніякої шкоди. Такими є характеристики переконань, які нерозумно піддавати сумніву.

Тому, хто бажає стати філософом, було б непогано отримати солідні знання в галузі математики. Вивчаючи математику, він дізнається, якого роду істини можна відкрити в процесі чистого розмірковування, без всяких спостережень. Він також познайомиться з точним мисленням і з тими помилками, яких не можуть уникнути навіть вельми досвідчені мислителі. Саме тому корисно також вивчити історію математики. Наприклад, до Ейнштейна кожна людина думала, що миттєве поширення сили тяжіння доведене математично. Однак, згідно з теорією Ейнштейна, вона поширюється зі швидкістю світла. Очевидно, що математики знайшли помилку в аргументації, котра задовольняла численні їх покоління, і зараз, якщо тільки вони не нацисти, вони всі погодяться, що Ейнштейн виявився правий відносно швидкості поширення гравітації. Однак це занадто складне питання, і було б помилкою з цього приводу впадати в скептицизм щодо математики. Правильніше було б зробити наступний висновок: в тих випадках, коли обговорювані проблеми більш складні і більш пов'язані з нашим життям і почуттями, ніж проблеми математики, значно збільшується ймовірність помилок в наших міркуваннях. Більшою мірою це стосується соціальних і релігійних проблем.

Логіка корисна для філософа в її сучасній формі, а не в тій кісній, середньовічній подобі, котру надали схоластики вченню Аристотеля. Головним чином, вона корисна для навчання обережності в умовиводах і висновках. Люди, не навчені логіці, схильні робити необґрунтовані висновки. Наприклад, якщо який-небудь клас чи нація зазнають насилля з

боку іншого, а ви вважаєте, що зможете його припинити, то клас або нація, що зазнають насилля, будуть очікувати від вас визнання того, що вони володіють більшою добродієм, і будуть дуже здивовані, якщо побачать, що ви не відчуваєте особистої симпатії до кожного з них. В цьому немає логічного взаємозв'язку, хоча проста людина думає навпаки. Чим більші ваші пізнання в галузі логіки, тим менше висновків будуть здаватися вам обґрунтованими, і все рідше вам буде здаватися послідовним дотримуватися одразу двох думок. Це дуже важливо з практичної точки зору, оскільки з необхідністю вимагає встановлення компромісу і попереджає прийняття полярних поглядів. Такі сукупності поглядів, як католицизм, комунізм чи фашизм, схильні до переслідування інакомислячих і практично, принаймні частково, хибні. Заняття логікою не дозволяють з легкістю задовольнятися такими готовими мисленими конструкціями.

Логіка і математика – в тій мірі, в якій вони можуть бути корисні, – представляють собою єдиний вид мисленого тренування для філософа. Вони допомагають йому зрозуміти, яким чином необхідно досліджувати світ, але не дають жодної конкретної інформації про цей світ. Це алфавіт книги природи, але не сама книга.

Якщо ви вирішили стати філософом, то, перш за все, вам необхідне наукове знання, але не подробиці науки, а її принципові результати, історія і особливо метод наукового дослідження. Саме наука провела межу між сучасним світом і світом, що існував до XVII ст. Саме наука зруйнувала віру в відьом, магію і чаклунство. Саме наука зробила неможливою віру в старі забобони для освіченої людини. Саме наука висміяла припущення про те, що Земля – це центр всесвіту, а людина – найвища мета природи. Саме наука показала хибність старого протиставлення душі і тіла, мислення і матерії, укоріненого в релігії. Саме наука допомогла нам почати розуміти нас самих і певним чином побачити самих себе з боку як дотепні механізми. Саме наука показала нам метод, за

допомогою якого можна довести, що гіпотеза помилкова. Науковий дух, науковий метод, межі наукового світу мають бути сприйняті будь-якою людиною, що бажає мати сучасний філософський світогляд, а не просто почерпнути в старих книгах антикварну філософію. Безсумнівно, Платон – геній, а Аристотель – людина енциклопедичних знань, але їхні сучасні учні виявили б у них тільки помилки. Година бесіди з Галілеєм або Ньютоном дасть вам більше в розумінні істинної філософії, ніж рік, проведений з Платоном і Аристотелем. Звичайно ж, університетські професори притримуються іншої точки зору.

Як я вже зазначив, для філософа важливі результати розвитку науки і метод наукового дослідження. Давайте про це і поговоримо.

Отже, результати наукового розвитку. Перш за все, філософу важливо знати історію світу, його минуле і майбутнє. Відносно далекого минулого і майбутнього можна висловити тільки припущення, однак між ними є доволі великий відрізок часу, щодо якого можна зробити певні ствердження. Ймовірно, дуже давно існувала дифузна туманність, щось на зразок прозорого туману, деякі частини якого були щільніші за інші; в подальшому вони і стали зірками. Наша зірка Сонце – чи тому, що недалеко від неї пройшла інша зірка, чи з інших причин, – породила безліч планет, які спочатку були такими ж гарячими, як і Сонце, але потім охолонули. Одна з них, досягнувши відповідної температури, породила певні хімічно складні структури, здатні надавати таку ж структуру відповідним матеріальним утворенням. Ця властивість називається *життям*. Живі структури поступово ускладнювались, розвиваючись в рослинний і тваринний світи; найскладнішою живою структурою є людина. Існування життя залежить від деяких хімічних умов і температури. Довгий час погода була занадто жаркою для появи життя; можливо, що в далекому майбутньому вона буде занадто холодною. Однак деякі астрономи, наприклад сер Джеймс Джинс, вважають, що перш ніж це станеться, згорить наше Сонце, і це буде причиною випарування нашої Землі та

інших планет. Так чи інакше, але з досить великою певністю можна сказати, що життя на Землі припиниться.

Всесвіт безмежний і у часі, і в просторі. Сонце знаходиться на відстані майже 93 мільйонів миль від Землі, а його світло досягає Землі за 8 хвилин. Найближчі зірки знаходяться так далеко, що їхнє світло йде до Землі протягом декількох років. Всі зірки, котрі ми бачимо неозброєним оком, знаходяться на Чумацькому Шляху, що представляє собою одну із численних зіркових груп. Крім груп зірок, існують хмари – щось на зразок мільйона груп, – що знаходяться неймовірно далеко, настільки далеко, що їхнє світло йде до нас сотні тисяч років, не дивлячись на те, що поширюється зі швидкістю 180 000 миль на секунду. Що стосується часових рамок, то Земля існує мільйони років, але в порівнянні з Сонцем вона існує недавно. Коли сер Джеймс Джинс говорить про можливість вибуху Сонця, можна подумати, що ця катастрофа загрожує нам, але він втішає нас, що цього не трапиться ще протягом мільйона років. Всесвіт, як нам говорять, поступово розвивається до такого стану, в якому енергія буде рівномірно розподілена, і відповідно, не буде слугувати всім тим цілям, в котрих вона використовується сьогодні. До того часу, а можливо і задовго до нього, життя уже скрізь припиниться, і тільки диво зможе його відродити. Навіть найбільш релігійні вчені, окрім католиків, згодні з тим, що це найбільш ймовірні висновки, які можна зробити у відповідності з наявними науковими даними.

Порівняємо цю картину з картиною світу, представленою в Біблії і в працях Святих Отців Церкви і прийнятої повсюдно християнством до тих пір, поки наука не поставила її під сумнів. Згідно Біблії і вченню Отців Церкви, Всесвіт був створений Богом за 6 днів; можна вирахувати час створення, і це приблизно 4004 рік до Різдва Христова. Земля знаходиться в центрі Всесвіту, а творіння Адама і Єви було останнім творінням Бога. Бог заборонив їм їсти плоди конкретного дерева, і коли вони все-таки з'їли їх, Він дуже розгнівався, не дивлячись на те, що Він

знав, що вони не послухаються Його. Він був настільки розгніваний, що прирік їх на нескінченне покарання: вони і їхні нащадки повинні будуть вічно горіти у вогні. Але Син Господа прирік себе на покарання в ім'я людства, страждаючи на розп'ятті і провівши три дні у пеклі. Завдяки Його стражданям, прибічники правильних теологічних поглядів, які виконують певні обряди, потраплять до раю. Видимий світ зникне з другим пришествям Христа; коли це трапиться, невідомо. Перші учні думали, що це буде дуже скоро; потім цього очікували в 1000 р. від Різдва Христова. Деякі протестанти, як і раніше, думають, що це відбудеться протягом найближчих років. З другим пришествям Христа будуть існувати тільки рай і пекло, і, як вважають католики, протягом деякого часу чистилище.

Відмітимо деякі відмінності цих концепцій світу. Перш за все це відмінність у розмірах: християнський світ малий і короткочасний (за виключенням раю і пекла), у той час як для наукового світу невідомі початок і кінець як у часі, так і у просторі, і, безумовно, він нескінченний і у просторі, і у часі. В християнському світі все має мету і своє місце; все чітко і ясно, як на кухні у гарної господині. Інша відмінність полягає у тому, що християнський світ має центром Землю, у той час як науковий світ не має такого центра взагалі; в християнському світі Земля стоїть на місці, а зірки обертаються навколо неї, у той час як в науковому світі *все* перебуває у русі. Християнський світ зроблений для людини, у той час як науковий світ, якщо він і має якусь мету, то ми не знаємо цієї мети. Дійсно, у цілому концепція мети, що домінує у псевдонауковому мисленні протягом 2000 років – від Аристотеля і аж до XVII ст., – зникла із сучасного наукового пояснення. Чому закони природи такі, як вони є, – питання, яке наука не ставить, оскільки нерозумно припускати, що на нього є відповідь. В християнському світогляді переважають моральні концепції, такі як концепція гріха і покарання, яким немає місця в науковому світогляді. Християнський світ такий, яким його бачила неосвічена людина, у той час

як науковий світ ввічливо ігнорує наші забобони і сподівання, нашу любов і ненависть.

Окрім усіх цих відмінностей, існують ще й різні свідчення (*evidence*). Для християнського світогляду підтвердженням є Біблія; для наукового світогляду – це спостереження й індукція. Наука питає, на якій підставі ми маємо приймати те, що описано в Біблії? Чи були присутні автори П'ятикнижжя при Творенні? Ясно, що ні. Чи можемо ми повірити, що Бог передав їм істину? В цьому випадку ми зіткнемося з великими труднощами. Біблія – не єдина Священна Книга; інші релігії будують інші космології. Яким чином неупереджений дослідник визначить, якій з них повірити? Іноді Біблія суперечить самій собі: в ній дається два описи створення Адама і Єви, що суперечать одне одному; в одному місці говориться, що в ковчегу було дві вівці, в іншому – сім. Є й інші труднощі. Єзуїт Акоста, який жив у Південній Америці, був здивований, виявивши тварин, що водяться тільки в цій частині світу, у той час як всі вони мали б бути з гори Арарат. Це особливо дивно у випадку з лінивцем, котрий настільки повільний у своїх проявах, що навряд чи зміг би досягти Південної Америки за той час, який пройшов після потопу. Звичайно, моряки могли завести різних незвичайних тварин зі Старого світу, але високоповажний Отець так не думав, зокрема у випадку з жахливою акацією, що має нестерпний запах. Крім того, існує проблема копалин, які, напевно, доводять, що Земля старша, ніж в історії Творення. Поступово віра в буквальну істинність історії Творення відійшла на другий план, і була відкрита дорога для прийняття наукового світогляду.

Про далеке минуле у часі і у просторі наука говорить з обережністю; вона повідомляє лише найбільш ймовірне знання, яке узгоджується з наявними даними, але в будь-який момент можуть з'явитися нові дані, котрі дозволять зробити нові висновки стосовно того чи іншого питання. І тим не менше, загальна картина навряд чи надто зміниться. Перш ніж наука ослабила авторитет теології, та сказала своє слово, але абсолютно

інше: теологічні істини проголошувались вічними, незмінними і безперечними. Ті ж, хто піддавав їх сумніву, могли згоріти і на Землі, як Джордано Бруно, і вже точно згоріти, коли настане кінець світу. Жоден теолог не повторить цього сьогодні, але тільки тому, що навіть непогрішимої догми мають бути таємно змінені, щоб витримати штурм з боку науки.

Той, хто хоче стати філософом, повинен уважно поставитись до вивчення історії науки і, зокрема, до історії її боротьби з теологією. Будь-яка галузь науки, за виключенням чистої математики, вимушена була починати з того, щоб відстоювати своє право на існування. Астрономія була засуджена в особі Галілея, геологія – в особі Бюффона. Впродовж тривалого часу заняття науковою медициною були неможливі через жорстку позицію церкви стосовно розтину трупів. Дарвін висунув свою теорію в більш пізній час, але католицька церква і законодавство штату Теннессі досі ставиться до ідей еволюції з відразою. Кожен крок відвойований насилу, і кожен новий необхідно буде відвойовувати, ніби поразки в минулому нічому не вчать.

Сьогодні новітня наука психологія зустрічає опір, особливо якщо вона робить небезпечні спроби переосмислити концепцію «гріха». В будь-якій спільноті деякі люди поводять себе вороже щодо інтересів цієї спільноти, і для того, щоб суспільне життя продовжувалось, необхідно знайти способи попереджувати таку антисоціальну поведінку. Концепція «гріха» представляє собою один із таких способів, запропонований церквою. Навіть якщо злочинець уникнув поліції, йому рано радіти, оскільки його покарає Бог. Цей метод в деяких ситуаціях справді ефективний. Однак сьогодні нам стало відомо, що численні причини антисоціальної поведінки кореняться в психології людини, і тільки лікування, проведене психологом, і яке усуне ці причини, може покласти кінець такій поведінці. Як виявилось, багато з того, що огульно називалось «гріхом», є за своєю природою хворобою, яку необхідно лікувати, а не

карати. Ті ж, хто захищає думку, що деякі «гріхи» необхідно лікувати, а не карати, засуджуються ортодоксами. Насправді, це старе протистояння науки і релігії, що виходить з того факту, що психологія ще молода і незріла галузь науки. Але цей обскурантизм існує і в етиці. Ніхто не постраждає від того, що чоловік одружиться з сестрою своєї померлої дружини, і тим не менше церква буде шокована такою аморальною поведінкою, оскільки вона визначає «гріх» не як те, що приносить шкоду, а як те, що засуджується Біблією або церквою.

Тепер перейдемо до методу наукового дослідження. Мета науки полягає у відкритті загальних законів, і факти її цікавлять, загалом тією мірою, якою вони представляють собою свідчення «за» чи «проти» цих законів. Географія та історія вивчають ті факти, які представляють для них інтерес, але жодна галузь людського знання, принаймні тепер, не вважається наукою, доки в ній не відкриті які-небудь загальні закони. Необхідно зрозуміти, що ми могли б жити у світі, де немає загальних законів, в якому сьогодні ми будемо їсти хліб, а завтра – каміння, в якому вода в Ніагарі іноді буде падати вгору, а не вниз, а вода в чайнику буде замерзати замість того, щоб закипіти. Все це буде представляти труднощі, але такий світ не є логічно неможливим. На щастя, наш світ інакший. Поміркувавши, ми розуміємо, що вже звикли до певного роду регулярностей, наприклад, день і ніч, літо і зима, посівна і збір урожаю і т.п. Щодо таких речей, які є несподіваними, наприклад грози, можна висунути дві гіпотези. Можливо, існують настільки складні регулярності, що їх не так просто відкрити; або ж подібні явища існують завдяки капризам якихось богів. Остання гіпотеза була повсюдно прийнята первісними людьми, а також духовенством Бостона аж до появи Бенджаміна Франкліна. Ці достойні чоловіки вважали, що громовідвід нечестивий, цей винахід розгніває Господа, що призведе до руйнівних землетрусів. Однак світ свідчить проти них.

Поступово прийшли до точки зору, що всі природні явища скеровуються загальними законами, не дивлячись на те, що ці закони, по суті, носять статистичний характер, як у випадку з найдрібнішими квантовими переходами. Іноді відкрити загальні закони дуже важко, що легко доводиться дослідженням сонячної системи. Кеплер довів, що Марс обертається навколо Сонця по еліпсоїдній орбіті, і припустив, але не зробив остаточного висновку, що те саме вірне і для інших планет. Потім Ньютон відкрив закон гравітації, що залишається без змін протягом більш ніж 200 років. Дрібні невідповідності, виявлені Ейнштейном, привели його до практично невеликих змін, які виявились революційними для теорії. Закон Ньютона, прийнятий і сьогодні, не зовсім вірний, не дивлячись на те, що помилки в його висновках можна виявити тільки в окремих випадках і тільки за допомогою якнайточніших вимірювань. Описаний розвиток фізичного знання може слугувати прикладом і моделлю метода наукового дослідження. Гіпотези та спостереження чергуються між собою; кожна нова гіпотеза вимагає нових спостережень і, будучи прийнятою, має пояснювати факти краще, ніж попередня гіпотеза. Але завжди залишається можливим те, що для пояснення нових спостережень знадобиться нова гіпотеза. Прийняття нової гіпотези не означає, що попередня була хибною; воно означає лише те, що стара гіпотеза була лише не зовсім точним наближенням (апроксимацією), а нічого більшого від гіпотези і не очікується.

Філософ в пошуку знання, звертаючись до загальноприйнятого наукового закону, має розглядати його як приблизно вірний. Допустити більше було б нерозсудливо.

Досі я обговорював позитивні аспекти попереднього філософського тренування, тепер перейдемо до обговорення його негативних сторін. Коли мені було років 15, я вирішив проаналізувати всі мої переконання і відкинути їх, якщо виявиться, що в їх основі лежать лише мої забобони або ж традиція. Будучи педантичним, я починав з цього кожен мій день, і

перше, що я піддав аналізу, була можливість поразки англійців при Ватерлоо. Розмірковуючи над цією можливістю безліч часу, я сформулював один аргумент на захист Наполеона: якби він переміг, то Англія мусила була б ввести метричну систему мір. Незабаром я перейшов до аналізу більш важливих речей, таких як догми християнської релігії, котрі я намагався аналізувати неупереджено, незважаючи на все моє бажання зберегти свою віру. На мій погляд, подібні заняття дуже корисні для того, хто бажає стати філософом. Це було легше здійснити, якби ви не самі винаходили контраргументи щодо своїх забобон, а якби вам їх виклала людина, переконана в цих контраргументах. Було б чудово, якби в усіх наших школах навчалися мусульмани і буддисти, які повинні були б захищати свої погляди серед більшості учнів-християн. Це могло б зменшити силу ірраціональної переконаності з обох боків.

Іншим важливим елементом в негативному тренуванні філософа є історія ірраціональних вірувань людей. Аристотель, будучи одруженим чоловіком, стверджував, що у жінки менше зубів, ніж у чоловіка. Аж до недавнього часу більшість людей вважали, що існує тварина саламандра, яка живе у вогні. Шекспір вторив забобону, що в голові у жаби знаходяться коштовності. Але ці питання не дуже хвилювали людей; складніше, коли виявлялись помилки в речах, яким люди повністю довіряли. В XVI ст. всі вірили в відьом; можливо, і ті нещасні, які були засуджені як відьми. Історія говорить про багато добре підтверджених чудес, в які не повірять жодна сучасна людина. Я, звичайно, не говорю про чудеса, вчинені святими католиками, але про інші, також добре підтвержені і здійснені аріанами, несторіанами, єретиками-монофізитами або навіть відвертими атеїстами. Ніщо чудесне не може бути прийняте на основі історичних даних, якщо тільки самі ці дані не володіють незвичайною переконливістю. В усі часи людина приречена вірити тому, що, як показують наступні століття, є хибним, і наш час не виключення.

Тренування почуттів так само важливе у формуванні філософа, як і тренування мислення. Важливо навчитися розглядати людей як продукт обставин. Встановивши, що одні конкретні типи людей мають перевагу над іншими конкретними типами людей, можна поставити питання, як зробити пріоритетніші типи людей більш поширеними. Ортодоксальна точка зору полягає у тому, що це можна зробити за допомогою проповідей, але вона насилу витримує перевірку практикою. Найрізноманітніші причини можуть змусити людину вести себе погано: недостатня освіта, неправильне харчування, економічні труднощі і т. п. Обурюватися тим, що людина веде себе погано, значить даремно витратити свою енергію, це те саме, що обурюватися машиною, яка не їде. Різниця полягає лише в тому, що ви можете змусити свою машину в'їхати в гараж, але ви не зможете змусити Гітлера піти до психіатра. І тим не менше, ви можете якимось чином вплинути на молодих потенційних Гітлерів, які є в будь-якій країні і є одночасно потенційними добропорядними громадянами. Але немає нічого мудрого в тому, якщо ви просто назвете їх «грішниками».

Дуже важливо навчитися не обурюватися переконаннями, відмінними від ваших власних, і навчитися аналізувати й прагнути зрозуміти, яким чином вони могли сформуватися. Якщо зрозумівши їх, ви як і раніше вважаєте їх хибними, ви можете боротися з ними набагато більш ефективно, ніж якби ви просто продовжували обурюватися.

Я не говорю про те, що філософ має обходитися без почуттів та емоцій; людина без емоцій, якщо така й існує, нічого не робить і, відповідно, нічого не може досягти. Але ніхто не може сподіватися стати гарним філософом, доки у нього не з'являться деякі не надто поширені почуття. Він має володіти сильним бажанням зрозуміти, наскільки це можливо, світ; і заради розуміння він має хотіти подолати усі ті забобони і вузькість світогляду, що заважає правильному сприйняттю. Він має учитися думати і відчувати не як представник тієї чи іншої групи, а просто як людина. Якби він зміг, він звільнився б і від тих обмежень, котрі

накладає на нього людська природа. Якби він зміг сприймати світ, як марсіанин чи житель Сиріуса, якби він зміг бачити світ, як бачить його метелик, який живе тільки один день, або ж як істота, яка живе мільйони років, він був би кращим філософом. Але це неможливо, оскільки ми невіддільні від нашого тіла і людських органів сприйняття. Якою ж мірою можна подолати цю людську суб'єктивність? Чи можемо ми взагалі щось знати про те, *що* таке світ насправді, на противагу тому, як він *постає* перед нами? Саме це і хоче знати філософ, і саме до цієї мети він прагне протягом такого тривалого періоду тренування неупередженості.

Досі я розглядав до-філософське тренування філософа, і тільки тепер я переходжу до питань власне філософських. Отже, що ви маєте робити, закінчивши своє навчання в галузі логіки і науки, для того, щоб застосувати свою освіту до проблем, що породили ваше бажання стати філософом?

Якщо ви поставите це питання старомодному професору, то він порадить вам читати Платона й Аристотеля, Канта і Гегеля, а також філософських світил меншого масштабу: Декарта, Спінозу і Лейбніца, і – як грізне попередження – Локка, Берклі і Юма. Дослухавшись його поради, ви зможете скласти університетський екзамен з так званої філософії. Доклавши величезних зусиль, ви визнаєте чимало думок цих великих людей щодо найрізноманітніших питань. Але якщо ваш розум спить під час читання творів «великих» філософів, то ви не замислитесь над тим, що ви самі думаєте про ці філософські питання. Вам стане ясно, що багато що зі сказаного цими великими мужами – нісенітниця, продукт донаукового духовного середовища. Почасті їхні думки помилкові, а часті геніальні здогадки. Отже, ясно, що якщо ви хочете отримати відповіді на свої питання, то повинні самі їх і поставити.

Людина може прийти в філософію, зацікавившись певного роду проблемами. Розглянемо щойно згадану проблему: чи можемо ми що-

небудь знати про те, *що* таке світ насправді, на противагу тому, чим він нам *вважається*?

Подивимось спочатку, як ця проблема виникла. Ми дивимось на речі своїми очима і уявляємо, до тих пір поки не починаємо розмірковувати, що речі такі, якими ми їх бачимо. Але тварини бачать інакше; вони не можуть оцінити картини, хоча, можливо, якби ми знали як, ми могли б створити картини, котрі вони спроможні були б оцінити, а ми – ні. Мухи мають доволі незвичайні очі, у зв'язку з чим світ виглядає для них абсолютно іншим, ніж для нас. Або взяти інший аспект: все, що ми бачимо і чуємо, здається нам таким, що відбувається тут і зараз, але ми знаємо, що світло і звук поширюються з певною швидкістю. Грім, як фізичне явище, має місце у той самий час, що і блискавка, але чуємо ми його пізніше. Коли ви бачите захід Сонця, «насправді» воно зайшло 8 хвилин назад. Коли з'являється нова зірка, що іноді трапляється, то це явище, котре ви спостерігаєте зараз, могло мати місце тисячі років назад. Повторю: фізики згодні з тим, що колір – такий, як ми його сприймаємо, – існує тільки в нашому сприйнятті; кольорам у нашому сприйнятті у зовнішньому світі відповідають поперечні хвилі, а це дещо зовсім інше. Фізичний світ має лише деякі певні точки дотику зі світом чуттів. Той світ, який змальовується нам за допомогою наших органів чуттів, – якщо припустити, що він існує поза нами, – значною мірою ілюзія.

Що б ви сказали, якщо хоча б невеликою мірою змогли абстрагуватися від точки зору здорового глузду (common sense)? Ви б помітили, як і вчений-фізик, що, перш за все, всі ми живемо у загальному світі. Мухи можуть мати дивні відчуття, але вони літають навколо бочки з медом. У певному розумінні деякі люди і тварини можуть сприймати одне і те саме явище, але по-різному. Відмінності можуть бути суб'єктивними; але спільне у сприйнятті усіх належить самому явищу і не залежить від наших органів чуттів. Саме це, грубо кажучи, і припускає вчений-фізик, і це, на наш погляд, розумна гіпотеза. Її не можна розглядати як достовірну

гіпотезу, оскільки існують й інші гіпотези, що пояснюють всі відомі факти. Проте вона має перевагу, яку не можна заперечувати і яка не має хибних наслідків, – вона краще інших відповідає нашим найвіщим переконанням.

Якщо ви хочете розібратися у всьому, то ви на цьому не зупинитесь. Ви спробуєте знайти спосіб формулювання для всіх гіпотез, що узгоджуються з усіма відомими і перевіреними фактами. Всі гіпотези мають узгоджуватися у всіх своїх *доступних для перевірки* (verifiable) наслідках, щоб, з точки зору практики, не було відмінностей, якої із цих гіпотез ви притримуєтесь. Якщо ви досягли цього пункту міркувань, то ви зробили все можливе, оскільки, не дивлячись на те, що ви не прийшли до єдиної теорії, яка *має* бути істинною, ви показали, що це неможливо, і визначили всі теорії, котрі *можуть* бути істинними. З філософа більше і нічого спитати.

Розглянемо іншу філософську проблему: взаємозв'язок душі і тіла або свідомості і матерії. Здоровий глузд сприймає цей дуалізм як належне; всі ми вважаємо очевидним, що володіємо тілом і свідомістю. Однак філософам зазвичай не подобається дуалізм; деякі намагаються усунути його, говорячи, що тіло – це ілюзія, породжена свідомістю; їх називають «ідеалістами»; а інші говорять, що свідомість – це не що інше, як спосіб прояву тіла, їх називають «матеріалістами». Відмінність між свідомістю і тілом існувала не завжди; вона було сформульована, перш за все, в інтересах релігії. Це почалось з Платона, який вважав, що душа безсмертна, а тіло – ні. Ця точка зору була сприйнята і розвинута в пізній античності спочатку неоплатоніками, а потім християнами. Свій всебічний розвиток вона отримала в працях Св. Августина. Знаменно те, що теорія, що має суто філософське і теологічне походження, настільки глибоко проникла у свідомість звичайної людини, що видається практично очевидною. І тим не менше, я думаю, що майбутньому філософу було б корисно проаналізувати цю відмінність заново, і тоді, якщо він зробить це,

вона здається йому набагато менш очевидною, ніж це зазвичай припускається.

На перший погляд, видається зрозумілим, що коли я думаю, то це явище у моїй свідомості, а коли рухається моя рука, то це явище мого тіла. Але що я маю на увазі, говорячи «мислення»? І що я маю на увазі, говорячи «рух моєї руки»? Ні те, ні інше незрозуміло.

Спочатку про «мислення». Я відчуваю задоволення і біль, я бачу, чую, торкаюсь речей, я пам'ятаю, я хочу, я приймаю рішення; все це можна класифікувати як «ментальні» явища, і все це – в широкому сенсі – може бути назване «мисленням». Звичайно, такі явища мають місце, відтак, ми виправдано називаємо їх мисленням. Однак невиправданим буде сказати далі, як це зробив Декарт, що існує річ, котра мислить, і ця річ є моя свідомість. Припустити, що думкам необхідний мислитель, – значить здійснити граматичну помилку (чи, скоріше, синтаксичну). Думки можуть сприйматися, але мислитель – ні; він – частина непотрібного метафізичного непотребу.

А що можна сказати про рух моєї руки? Всі ми думаємо, – до тих пір, поки не вникнемо в суть питання, – що ми знаємо, що таке «рух», і що ми можемо бачити рух своїх рук. Однак це помилка. Рух – це фізичне явище, і ми маємо звернутися до фізика, щоб розібратися з тим, що це таке. Фізик розповість нам неймовірно складну історію, згідно з якою, не дивлячись на те, що зміна має місце, такої речі, як рух, не існує, оскільки це передбачає, що «річ» пересувається, а в квантовій фізиці «речі» зникають. Замість речей ми маємо ряд подій, пов'язаних між собою певним чином; і саме цей ряд подій помилково називають «річчю». Стосовно руху руки – в тому плані, як вона постає у фізиці, – ми знаємо лише деякі абстрактні математичні закони; ми знаємо настільки мало, що не можемо сказати, чи схожі події, з яких цей рух складається, на думки чи ні. Таким чином, ми можемо сказати лише наступне: не існує двох «речей» – моєї свідомості і мого тіла; існують тільки ряди подій, які називають «думками», таких, що

остання може згадати попередню; існують також ряди подій, – якщо фізики не помиляються, – котрі зазвичай розглядаються як моя рука; однак чи схожі події в фізичних рядах на думки чи ні, знати неможливо.

Я не маю на увазі, що я впевнений у тому, що все сказане мною правильне; я сказав лише, що вважаю це ймовірним. У будь-якому випадку, ясно, що успішне обговорення проблеми «свідомості» і «матерії» за допомогою традиційних понять неможливе; необхідно вибрати інші поняття, які значно змінять саму проблему. Безглуздо міркувати про те, що душа безсмертна, не знаючи, що ми маємо на увазі під поняттям «душа». В такому випадку необхідними передумовами в дискусіях про предмети, що мають важливе значення, виявляються доволі пусті проблеми.

Можливо, ви скажете: я хотів би стати філософом, тому що я думаю, що філософи знають сенс життя і можуть навчити мене тому, як я повинен жити, а досі ви не могли мені в цьому допомогти. Чи є філософії що сказати у відповідь на це міркування?

Відповідь на це питання доволі складна. Історично філософія була проміжною сходинкою між наукою і релігією; для греків вона була «способом життя», але цей спосіб життя був пов'язаний, в основному, з розвитком знання. Деякі філософи приділяли більше уваги релігійним аспектам філософії, інші – науковим; але у тій чи іншій мірі і ті, й інші завжди мали місце. В цілому, філософ має уявлення стосовно цілей, яким можна було б присвятити життя, і в цьому сенсі він є релігійним; але він також і вчений, тому що розглядає розвиток знання як істотну частину кращого життя, тому що він вважає знання необхідним для отримання більшості цінованих ним речей. Таким чином, його моральне та інтелектуальне життя тісно взаємопов'язані.

Філософ має мислити за допомогою загальних понять, тому що проблеми, що цікавлять його, мають загальний характер. Крім того, він має мислити неупереджено, тому що він знає, що тільки таким способом

можна досягти істини. Загальність і неупередженість в мисленні служать абсолютно протилежним цілям: основні цілі справжнього філософа стосуються людства в цілому. Він не обмежений ні у часі, ні у просторі; він бере до уваги будь-яку людину інших епох та інших країн. Справедливість в практичних справах тісно пов'язана з загальним підходом до інтелектуальних питань. Якщо ви виробите звичку думати про людство, то зрозумієте, наскільки важко надавати перевагу якійсь частині людства. Стоїки розвинули цей принцип аж до засудження усіх конкретних емоцій, але в цьому вони помилялись. Якщо ви не любите конкретну людину, то ваша любов до людства буде абстрактна і холодна. Лише за допомогою конкретних емоцій стає живою і справжньою любов'ю до людства. Якщо читаючи про злочини, ви уявляєте, що це може трапитися з вашою дружиною, дитиною чи другом, ви відчуєте страх за них, що неможливо відчуту людині, яка любить усіх людей однаково. Філософ не повинен відчувати менше, ніж будь-яка інша людина, або любити менше своїх друзів чи свою країну, але він має навчитися узагальнювати свої почуття в абстрактних поняттях і приписувати іншим людям та іншим країнам таку ж цінність, як і своїм рідним.

Міркування в масштабі величезних відстаней і великих проміжків часу, до чого філософ має звикнути, здатне зіграти певну очищувальну роль стосовно емоцій. Деякі речі, яким ми схильні приписувати неабияку важливість, здаватимуться незначними, якщо на них поглянути з точки зору Універсуму, а інші речі, що здаються зараз менш важливими, постануть вельми суттєвими. Справи людей не мають космічної значимості, яку їм могли приписувати в часи Птолемеєвої астрономії, однак тільки за ними ми можемо судити про добро і зло. Звеличувати власну особистість, як це робили царі царів, смішно, оскільки могутність чи слава людини – незначна річ в масштабах Всесвіту. Загальнолюдські ж цілі: спроба пізнати, наскільки це можливо, світ, створити красу або загальнолюдське щастя – зовсім не здаються смішними, оскільки це краще, що ми можемо

зробити. Саме виходячи з усвідомлення власної незначущості, можна досягти певного душевного стану, який робить нас щасливішими і в якому ми не будемо прагнути марної слави і зможемо успішно боротися зі злом.

*Переклад з російської
к.ф.н. О.П. Панафідіної*